

Alija bet w filmie

ARTUR PATEK

Kontekst historyczny

Alija bet to hebrajskie określenie oznaczające nielegalną imigrację Żydów do Palestyny, terytorium mandatowego Wielkiej Brytanii. Z jednej strony imigracja ta stanowiła wyraz dążeń diaspory do powrotu do Ziemi Obiecanej, z drugiej – była reakcją na politykę Wielkiej Brytanii. Brytyjczycy, mając na względzie korzyści polityczne, poczynili w listopadzie 1917 r., w tzw. Deklaracji Balfoura, obietnicę ustanowienia w Palestynie żydowskiej siedziby narodowej. Gdy trzy lata później Liga Narodów powierzyła im ten kraj w formie mandatu, usankcjonowali napływ Żydów i ich prawa do zakupu ziemi.

Wielka Brytania dążyła do kontroli nad Bliskim Wschodem z uwagi na jego strategiczne znaczenie. Szczególną rolę odgrywała tu właśnie centralnie położona Palestyna, idealne zaplecze dla każdego, kto chciał kontrolować tę część świata. Imigracja żydowska wywoływała jednak niezadowolenie zarówno arabskich mieszkańców Palestyny, jak i ich muzułmańskich sąsiadów. Brytyjczycy rozumując, że bez poparcia „siedzących na ropie” Arabów nie zachowają wpływów na Bliskim Wschodzie, stopniowo wycofywali się z poczynionych Żydom obietnic. W praktyce oznaczało to ograniczenie napływu osadników żydowskich. W odpowiedzi Żydzi przystąpili do organizowania imigracji sposobami innymi niż oficjalnie dostępne. Określali ją jako „imigracja typu B”, czyli *alija bet* lub *ha'apala*. Oba terminy wywodzą się z języka hebrajskiego i w dosłownym tłumaczeniu oznaczają wytrwałę wznoszenie się, wspinanie przy użyciu wysiłku, przewyżczenie trudności¹.

Alija bet była znana już w epoce przedmandatowej, ale bardziej skonkretyzowane formy zjawisko to przybrało w latach trzydziestych XX stulecia. W historii ruchu można wyróżnić trzy okresy: 1) lata 1934-1939 (od pierwszego transportu morskiego z uchodźcami do wybuchu drugiej wojny światowej), 2) 1939-1944 (czas wojny) i 3) 1945-1948 (od zakończenia wojny do utworzenia Izraela). Każdy z nich warunkowały inne okoliczności. Początkowo *alija bet* była głównie odpowiedzią na restrykcyjną politykę brytyjskiego mandatariusza. Potem stała się formą pomocy żydowskim uchodźcom z Europy i Żydom zagrożonym przez nazizm. Wreszcie, w trzecim okresie, przekształciła się w siłę polityczną, która odegrała istotną rolę w procesie tworzenia państwa żydowskiego.

W ramach *alija bet* zorganizowano przerzut do Palestyny lądem, morzem i powietrzem w sumie około 122 000 osób (w tym 21 600 do września 1939 r. i 16 500 w okresie wojny)². Liczby te obejmują także tych, których mandatariusz deportował poza obszar mandatu lub zawrócił do Europy. Nielegalni imigranci (*ma'apilim*) pochodzili głównie ze Starego Kontynentu, przede wszystkim z jego części środ-

kowej i wschodniej: z Niemiec, Polski, Czechosłowacji, Austrii, Rumunii i Bułgarii. Szlaki wiodły zazwyczaj przez Morze Czarne i Śródziemne. Tą drogą sprowadzono przeszło 90% uchodźców. Na „flotę” *alija bet* złożyło się w sumie ponad sto statków, które w różnym czasie obierały kurs na Palestynę, od niewielkich jednostek zdolnych zabrać najwyżej kilkadziesiąt osób, po transportowce obliczone na kilka tysięcy pasażerów. Nie wszystkie docierały do celu. Część uległa katastrofie, tonąc wraz z pasażerami.

Alija bet zogniskowała bardzo wiele spośród tego, co składało się na symbolikę historii żydowskiej i stała się częścią zbiorowej świadomości Żydów. Dlatego w nielegalną imigrację włączali się różne osoby i środowiska, choć czyniły to z różnych motywów. Ton nadawał, co zrozumiałe, ruch syjonistyczny. Kierowniczym gremium *ha'apala* był powstały pod koniec 1938 r. Mossad le'Aliyah Bet (Instytut Imigracji B), związany z Agencją Żydowską i Haganą. Jedni wspomagali *alija bet*, bo przyświecały im szlachetne pobudki, inni kierowali się celami ideowymi, ale byli też tacy, którzy liczyli na zdobycie dodatkowego grosza i bez skrupułów wykorzystywali niedolę uchodźców.

Alija bet absorbowała uwagę wielu stron: brytyjskiego mandatariusza, palestyńskich Arabów oraz rządów wielu państw europejskich. Te ostatnie w emigracji żydowskiej widziały sposób rozwiązania wewnętrznych problemów społecznych. Arabowie sprzeciwiali się idei „żydowskiej siedziby”, gdyż uważali Palestynę za ziemię arabską. Dla Żydów *alija bet* była formą walki o własny kraj. Stanowisko Wielkiej Brytanii dyktowała strategia polityczna. Bliski Wschód był jednym z filarów bezpieczeństwa imperium brytyjskiego, toteż Brytyjczycy dążyli do zachowania na tym obszarze *pax britannica*. Problem w tym, że można to było osiągnąć w zasadzie tylko przez współpracę z Arabami.

Splot okoliczności sprawił, że racje Brytyjczyków i Żydów były przeciwstawne. Wielka Brytania wierzyła w swoją bliskowschodnią strategię w równym stopniu jak Żydzi w ideę *Erec Israel* (Kraj Izraela). Tych stanowisk w owym czasie nie dało się pogodzić. Brytyjczycy sprzeciwili się *alija bet* w sposób zdecydowany. Obawiali się, że ustępstwa na rzecz Żydów zwiększą niezadowolenie Arabów, co może wykorzystać III Rzesza (w okresie wojny) lub ZSRR (po 1945 r.). Obydwa kraje nie kryły swego zainteresowania Bliskim Wschodem i liczyły na przejęcie tam wpływów brytyjskich.

Apogeum *alija bet* to lata po drugiej wojnie światowej. *Ha'apala* uświadamiała opinii publicznej rozmiary Holokaustu oraz zwracała jej uwagę na sprawę żydowskich dipisów, w większości ofiar wojny, którzy swą przyszłość wiązali z emigracją do Palestyny³. Umiejętnie wykorzystywała fakt, że kwestia palestyńska budziła coraz większe zainteresowanie światowej polityki.

By powstrzymać strumień niechcianych przybyszów, Wielka Brytania podjęła stanowcze kroki. Spodziewanych efektów nie przyniosła wszakże ani powzięta w sierpniu 1946 r. tzw. *transshipment policy*, przewidująca deportację nielegalnych przybyszów na Cypr, ówczesną kolonię brytyjską (gdzie ich internowano), ani ogłoszona rok później polityka *refoulement*, zakładająca zwracanie transportów do państw, z których wyruszyły. Wręcz przeciwnie, skalą podjętych środków (w czasie operacji dochodziło do taranowania jednostek z uchodźcami i użycia broni palnej) Londyn bulwersował opinię publiczną. Szczególny rozgłos zyskały losy 4500 pasażerów statku „Exodus 1947”, których po walce na morzu przelado-

wano na trzy inne transportowce i skierowano latem 1947 r. do obozów w okupowanej przez Wielką Brytanię strefie Niemiec⁴. Prestiżowa porażka Londynu ośmielała organizatorów *alija bet* do dalszych działań. Ta bezkompromisowa taktyka okazała się skuteczna (choć przeciwnicy oskarżali syjonistów o to, że wykorzystują niedolę uchodźców i narażają ich na niebezpieczeństwo) i była jedną z przyczyn, które skłoniły Brytyjczyków do wycofania się z Palestyny w maju 1948 r.

Na taśmie filmowej

Alija bet wzbudziła zainteresowanie nie tylko historyków, ale inspirowała także ludzi sztuki: pisarzy, filmowców, artystów innych dziedzin. Stało się tak z dwóch zasadniczych powodów. Po pierwsze, *ha'apala* odegrała znaczącą rolę w utworzeniu Izraela. Po wtóre – wiele jej aspektów (determinacja uchodźców w dotarciu do Ziemi Obiecanej, tajne działania, ale również tragedie rozgrywające się w cieniu Holocaustu) w naturalny sposób oddziaływało na ludzkie emocje i wrażliwość.

Filmografia *alija bet* składa się z tytułów zrealizowanych w Izraelu, Stanach Zjednoczonych, Włoszech, Francji, Rumunii i innych krajach. W większości były to produkcje dokumentalne, a ich twórcom udało się namówić do wystąpienia przed kamerą bezpośrednich świadków – imigrantów i tych, którzy współorganizowali nielegalną imigrację. Z historycznego punktu widzenia największy walor mają realizacje dokumentujące zapis czasów, w których powstały, tworzone „na gorąco”. Dotyczy to głównie ówczesnych kronik filmowych. Wiele archiwalnych ujęć, wykorzystywanych do dzisiaj przy różnych okazjach, zarejestrowali operatorzy „Universal Newsreel”, „Paramount News” czy izraelskiego „Carmel Newsreel”⁵. Nadsyłane przez nich materiały były nie tylko przeglądem bieżących wydarzeń, ale niekiedy również rodzajem samoistnego krótkiego filmu.

Najwięcej tego typu przekazów dotyczy powojennej fazy *alija bet* (lata 1945-1948), gdy jej organizatorzy świadomie postawili na upublicznienie w wymiarze międzynarodowym. Strona żydowska starała się sygnalizować akredytowanym w Palestynie przedstawicielom prasy i mediów wszelkie incydenty, do których dochodziło między imigrantami a siłami mandatowymi. Tak było m.in. w przypadku statku „Exodus 1947”. Gdy parowiec ten, z widocznymi śladami zniszczeń po walce z Royal Navy i wieloma rannymi na pokładzie, przybył pod brytyjską strażą do portu w Hajfie (18 lipca 1947 r.) okazało się, że na nabrzeżu czekają już dziennikarze. Jeszcze w tym samym miesiącu (30 lipca) amerykańska wytwórnia Paramount wypuściła ośmiominutowy materiał poświęcony tym wydarzeniom, dzięki czemu pasażerów „Exodusu” mogła obejrzeć liczna widownia kinowa⁶.

Różne aspekty *ha'apala* dokumentowali na taśmie filmowej m.in. Arthur Zegart (1917-1989), Natan Axelrod (1905-1987) i Meyer Levin (1905-1981). Ten ostatni był twórcą głośnego w swoim czasie fabularyzowanego filmu *The Illegals / Lo Tafhidenu* (1947/1948), opowieści o dramatycznej tułaczce grupy żydowskich dipisów z Polski i krajów Europy Wschodniej do Palestyny. Film łączył oryginalne zdjęcia dokumentalne z zainscenizowanymi sekwencjami, w których wystąpiła m.in. znana później francuska pisarka Tereska Torres (ur. w 1921 r. jako Teresa Szwarc)⁷. Rodzice Torres pochodzili z Polski, ale ona sama urodziła się w Paryżu. W czasie wojny współpracowała z Komitetem Wolnej Francji gen. Charles'a de Gaulle'a. Meyer Levin, za którego w 1948 r. wyszła za mąż, był amerykańskim pisarzem,

filmowcem-dokumentalistą i dziennikarzem. Ekipa filmowa towarzyszyła uchodźcom przez kilka miesięcy, od września do grudnia 1947 r. Część zdjęć powstała w Polsce (w Warszawie i Strykowie koło Łodzi)⁸, pozostałe w Czechosłowacji, Austrii, Niemczech i na pokładzie statku *alija bet* „Lo Tafhidenu” („The Unafraid”, czyli „Nieustraszony”). Statek ten wyruszył w grudniu 1947 r. z jednego z włoskich portów z 850 żydowskimi dipisami. Nie zdołał jednak dotrzeć do celu. W rejonie palestyńskich wód terytorialnych jednostkę przechwycili Brytyjczycy i internowali pasażerów w obozach na Cyprze⁹. Wśród zatrzymanych byli także realizatorzy.

Mocną stroną filmu był realizm, a nowojorskiej premierze w czerwcu i lipcu 1948 r. towarzyszyło duże zainteresowanie ze strony prasy¹⁰. Po trzydziestu latach Levin powrócił do tematu, realizując we współpracy z Baruchem Dienarem i pod szyldem Światowej Organizacji Syjonistycznej (World Zionist Organization) rodzaj uzupełnienia swojego filmu, wzbogaconego wypowiedziami pasażerów „Nieustraszonego” (*The Unafraid*, inne tytuły – *The Voyage of the Unafraid* i *The Ship*, 1977)¹¹.

Filmowcy chętnie podejmowali wątek nielegalnej imigracji także w latach następnym i jest on obecny w bardzo wielu realizacjach traktujących o tworzeniu się nowożytnej państwowości izraelskiej. Przykładowo, autorzy wieloczęściowego telewizyjnego cyklu o narodzinach Izraela pt. *Pillar of Fire* (*Amud ha'esh*, 1981, Izrael) różnym formom imigracji Żydów do Palestyny poświęcili cały osobny odcinek (*Exodus 1945-1947*)¹².

Z największym, jak dotąd, zainteresowaniem filmowców spotkały się dwa wątki *alija bet* – katastrofa statku „Struma” (1942 r.) oraz wspomniana odyseja pasażerów parowca „Exodus 1947”. Oba przeszły do zbiorowej świadomości Żydów jako dramatyczny apel o swobodną imigrację do Erec Israel.

„Struma” była wysłużonym statkiem, na którym działacze rumuńskiej gałęzi Nowej Organizacji Syjonistycznej (rewizjoniści, syjonistyczna prawica) zamierzali przewieźć do Palestyny ponad 760 Żydów z Rumunii. Liczono, że po dotarciu uchodźców do Turcji Brytyjczycy, kierując się względami humanitarnymi, zgodzą się na wpuszczenie Żydów do mandatu. Zgody tej jednak nie uzyskano i uchodźcy przez 71 dni przebywali w porcie w Stambule na pokładzie jednostki. Władze tureckie nie zamierzały dawać Żydom azylu i 23 lutego 1942 r. podjęły decyzję o zawróceniu statku z powrotem na Morze Czarne. Nazajutrz, gdy „Struma” znajdowała się w odległości około 10 km od brzegu, wstrząsnęła nią potężna eksplozja. Statek poszedł na dno. Przeżyła tylko jedna osoba (liczbę ofiar szacuje się na 769 do 791). Przyczyny katastrofy budziły spekulacje i domysły. Wiele wskazuje na to, że „Strumę” zatopiła torpeda z sowieckiej łodzi podwodnej, choć stuprocentowej pewności nie ma¹³.

W 2000 r. pojawiły się doniesienia o odkryciu wraku statku. Doniesienia te, a także zbliżająca się okrągła rocznica katastrofy, zainspirowały filmowców-dokumentalistów i w krótkim czasie doszło do premiery aż trzech filmów: koprodukcji kanadyjsko-brytyjskiej *The Struma* (2001) w reżyserii Simchy Jacoboviciego, *Strumy* (2001) rumuńskiego reżysera Radu Gabrei oraz powstałego w Izraelu *Le Grand Akshan* (2002) Rona Goldmana. W filmie Jacoboviciego wystąpił jedyny ocalały z katastrofy statku, urodzony w Kiszyniowie David Stoliar¹⁴. Znalazły się w nim również unikatowe zdjęcia zarejestrowane przez ekspedycję poszukiwawczą wraku, którą kierował Brytyjczyk Greg Buxton, sam emocjonalnie związany ze

Statek „Exodus 1947” po starciach z Royal Navy (lipiec 1947 r.)
Fotografie ze zbiorów Sekretariatu Ambasady Izraela w Nikozji (dziękuję p. Ireneuszowi
Thomasowi z Rzeszowa za ich udostępnienie)

sprawą „Strumy”, gdyż wśród ofiar byli jego dziadkowie¹⁵. Jacobovici także wywodził się z rumuńskiej diaspory, ale urodził się już w Izraelu i swą aktywność zawodową związał z Kanadą¹⁶. Bardziej osobisty charakter miał wspomniany *Le Grand Akshan*. Jego reżyser (krewny jednej z ofiar), potraktował katastrofę „Strumy” jako punkt wyjścia, a właściwym bohaterem swej opowieści uczynił pradziadka i jego dramatyczne wysiłki, mające na celu uratowanie rodziny z Holocaustu¹⁷.

Jeszcze częściej podejmowano sprawę „Exodusu 1947”. Trudno powiedzieć w ilu filmach wątek ten jest obecny, choćby na zasadzie wzmianki. W całości poświęcono mu kilka produkcji dokumentalnych, wśród nich powstały w USA w pięćdziesiątą rocznicę wydarzeń *Exodus 1947* (1996) w reżyserii Elizabeth Rodgers i Robby Hensona¹⁸. Z historią pasażerów tego parowca wiąże się zazwyczaj także zekranizowana w 1960 r. w Hollywood przez Otto Premingera adaptację powieści Leona Urisa pt. *Exodus*¹⁹. Nie jest to jednak do końca ściśle. Wprawdzie wydarzenia z lata 1947 r. istotnie stały się inspiracją dla powieści i opartego na niej filmu, jednak właściwym tematem było ukazanie okoliczności towarzyszących walce o utworzenie Izraela. Historia statku z żydowskimi uchodźcami jest tylko jednym z wątków, na dodatek dość zmodyfikowanym w porównaniu z prawdą historyczną. Powieściowy i filmowy „Exodus” to niewielka łajba, którą przeszmuglowano z obozów na Cyprze do Palestyny około 600 internowanych na tej wyspie Żydów. W rzeczywistości „Exodus 1947” wyruszył z jednego z portów we Francji, miał na pokładzie 4500 uchodźców i po walce na morzu został przechwycony przez Royal Navy.

Książka Urisa uzyskała nadzwyczajną poczytność i doczekała się wielu wydań w różnych językach²⁰ i w milionowych nakładach. Zastanawiając się nad fenomenem jej popularności, w sensie artystycznym rzecz była bowiem dyskusyjna, zwracano uwagę na wyjątkową umiejętność trafiania w zapotrzebowanie odbiorców. Powieść wpisywała się w narodową mitologię, przynosząc Żydom słowa pociechy i poczucie dumy²¹.

Film, sprawnie zrealizowany, przyciągał widzów wieloma atrakcjami (w roli głównej, komendanta statku, wystąpił hollywoodzki gwiazdor Paul Newman) i przyniósł spory dochód (zyski wielokrotnie przekroczyły poniesione koszty)²². Krytyce podobał się mniej. Twierdzono, że ten epicki trzyipółgodzinny fresk splaszczyl powieść Urisa, a nawet spotęgował i uwypuklił jej niedostatki (papierowe postaci, jednostronne przedstawienie Brytyjczyków – według angielskiego historyka Ritchiego Ovendale’a *Exodus* Premingera miał być *jednym z najbardziej antybrytyjskich filmów, jakie kiedykolwiek zrealizowano*)²³. Penelope Houston, krytyczka filmowa i długoletnia redaktor magazynu „Sight and Sound” wydawanego przez British Film Institute, o dziele Premingera wyraziła się w dosyć przewrotny sposób: *Profesjonalizm to nie wszystko – po trzech i pół godzinie film, jak się wydaje, jest bardziej męczący niż wyczerpujący (more exhausting than exhaustive)*²⁴. Recenzent opiniotwórczego „The New York Times” zarzucał twórcom filmu m.in. wielowątkową i powikłaną dramaturgię. Z uznaniem spotkała się natomiast wpadająca w ucho ścieżka muzyczna (jej autorem był Ernest Gold), w 1961 r. uhonorowana Oscarem²⁵.

Niezbyt przychylne przyjęcie filmu w Wielkiej Brytanii, zważywszy na wielowymiarowy charakter stosunków brytyjsko-żydowskich w Palestynie, nie mogło

dziwić. Te same sprawy wyglądały inaczej z perspektywy Londynu, a inaczej z perspektywy Jerozolimy czy Tel Awiwu. Różnica stanowisk jeszcze bardziej uwidoczniła się przy okazji filmu *Sword in the Desert* (1949, reż. George Sherman, USA). Fabuła tego wojennego thrillera była prosta: amerykański oficer (w tej roli Dana Andrews) angażuje się w przerzut do Palestyny nielegalnych imigrantów żydowskich, a następnie zostaje wciągnięty w walkę między brytyjskimi siłami mandatowymi a żydowskim podziemiem walczącym o utworzenie Izraela. Gorzej poszło z wykonaniem. Film, mimo sprawności realizacyjnej, raził jednostronnością i uproszczonym czarno-białym rysunkiem. *W kuriozalny sposób przedstawiając Brytyjczyków jako starych łajdaków, morderców, bezlitosnych żandarmów i dewotów, zaciemniał rzeczywiste ramy konfliktu* – pisał recenzent „The New York Times”²⁶. Nic dziwnego, że po brytyjskiej premierze w lutym 1950 r. w Londynie doszło do pikiet i protestów przeciwko takiej wymowie filmu, a Home Office (ministerstwo spraw wewnętrznych) zaleciło zdjęcie go z afisza.

Można się zastanawiać, czy i w jakim stopniu jednostronność tego obrazu była pochodną złej prasy, jaką Wielka Brytania miała wtedy w amerykańskich mediach. Faktem jest, że w okresie wojny Izraela z koalicją arabską (maj 1948 – styczeń 1949 r.) środki masowego przekazu w USA bardzo ostro krytykowały politykę Londynu, twierdząc, że sprzyja ona Arabom i jest antyizraelska. Środowiska sympatyzujące z Izraelem nawoływały wręcz do bojkotu gospodarczego Wielkiej Brytanii²⁷.

Fabularne schematy i patos obydwu filmów z dzisiejszej perspektywy co najmniej irytują. O tym, że podobne historie można opowiedzieć inaczej, bez stereotypów i przez pryzmat doświadczeń zwykłych ludzi, pokazuje *Kedma* (2002) Izraelczyka Amosa Gitai. Punktem wyjścia tej izraelsko-włosko-francuskiej koprodukcji jest opowieść o żydowskich uchodźcach – pasażerach fikcyjnego statku *alija bet*, którzy przybywają do Izraela tuż przed jego utworzeniem, by zaraz potem stanąć w obliczu wojny arabsko-izraelskiej. Choć twórcy filmu nie uciekają, bo uciec nie mogą, od kontekstów politycznych, w *Kedmie* wygrywa ton uniwersalny, co doceniła publiczność i krytyka międzynarodowych festiwali (film był m.in. nominowany do Złotej Palmy w Cannes)²⁸.

Wątek *alija bet* pojawiał się w produkcjach kinowych i telewizyjnych, fabularnych i dokumentalnych. W wystawnych realizacjach hollywoodzkich i kamealnych dramatach. Nie wszystkie przeszły próbę czasu, a na niektórych zaciążyły uwarunkowania pozamerytoryczne. Dzięki taśmie filmowej historia *alija bet* wzbogaciła się o nową wartość poznawczą i artystyczną. Utrwalone zostały wizerunki miejsc i świadków wydarzeń oraz szczególna atmosfera współkształtująca tamte chwile.

ARTUR PATEK

Filmografia *alija bet* (wybór)²⁹

1947

Refugee Ship Is Beached („Universal News”, March 1947), prod. USA, 12 min.; materiał amerykańskiej kroniki filmowej o przechwyceniu przez brytyjskie patrole mandatowe jednego ze statków *alija bet*.

The Haganah Ship „Exodus” Arriving in Israel („Carmel Newsreel”, ser. 1, nr 249), reż. Natan Axelrod, Palestyna); fragment palestyńskiej (żydowskiej) kroniki filmowej o przybyciu statku „Exodus 1947” do portu w Hajfie.

Last Night We Attacked / Balayla ha'acharon hitkafnu, USA-Palestyna, 19 min; film dokumentalny; jeden z epizodów opowiada o deportowanych na Cypr nielegalnych imigrantach żydowskich z Europy.

Nachod and Briha Austria oraz *Austria Briha* (oba reż. Arthur Zegart, USA, oba po 6 min); sporządzony na żywo dokumentalny zapis uchodźczego szlaku Żydów w ramach Brichy.

1947/1948

Illegals / Lo Tafhidenu (inne tytuły: *The Voyage of the Unafraid; The Real Exodus*), reż. Meyer Levin, USA, dwie wersje: 51 min i 77 min; wykonawcy: Tereska Torres, Yankel Mikalowitz i inni; fabularyzowany film dokumentalny zrealizowany na kanwie losu uchodźców – pasażerów statku „The Unafraid” („Lo Tafhidenu”, grudzień 1947 r.).

1949

Day of Deliverance, reż. Paul Victor Falkenberg, USA, 23 min; film dokumentalny; jedna z sekwencji traktuje o obozach na Cyprze.

A State Is Born, reż. William Zimmerman, Izrael-USA, 16 min; film dokumentalny; m.in. o migracji *displaced persons* do Palestyny i obozach na Cyprze.

Sword in the Desert, reż. George Sherman, USA, 101 min; wykonawcy: Dana Andrews, Marta Toren, Stephen McNally i inni; film fabularny, dramat wojenny o konflikcie brytyjsko-żydowskim w Palestynie.

The D.P.'s on Cyprus Brought To the Homeland („Carmel Newsreel”, ser. 2, nr 12), reż. Natan Axelrod, Izrael; fragment izraelskiej kroniki filmowej o przybyciu do Izraela ostatniej grupy imigrantów internowanych na Cyprze.

1957

A Free People / Am chofshi (reż. Michael Elkins, Izrael, 24 min); film dokumentalny o imigracji do Palestyny i Izraela po II wojnie światowej.

1960

Exodus, reż. Otto Preminger, USA, 208 min; wykonawcy: Paul Newman, Eva Marie Saint, Ralph Richardson, Lee J. Cobb i inni; film fabularny, hollywoodzka adaptacja powieści Leona Urisa pt. *Exodus*; Oscar za najlepszą muzykę (1961 r.), Złoty Glob w kategorii najlepszego aktora w roli drugoplanowej (dla Sala Mineo, także nominacja do Oscara).

1965

Let My People Go: The Story of Israel, reż. Marshall Flaum, USA, 60 min³⁰; film dokumentalny o historii syjonizmu i powstaniu nowożytnego państwa Izrael, odniesienia do *alija bet*; nominacja do Oscara w kategorii najlepszego filmu dokumentalnego (1966 r.).

1967

Children of the Exodus, reż. David Ebin, prod. USA-Izrael, 28 min; film dokumentalny; zarejestrowane po latach wspomnienia dziecięcych uczestników *alija bet*.

1973

Illegal Ships, reż. Jigal Bursztyn, Izrael, 13 min³¹; film dokumentalny zrealizowany w ramach serii „This week twenty-five years ago”; opowiada m.in.

o dwóch największych transportach alija bet „Pan York” i „Pan Crescent” (ponad 15 200 uchodźców na pokładzie); statki wyruszyły z Burgas w Bułgarii pod koniec grudnia 1947 r. i na mocy porozumienia między Agencją Żydowską a władzami brytyjskimi, bez stawiania oporu, zawinęły 1 stycznia 1948 r. na Cypr, gdzie imigrantów internowano.

Of ha-khol / The Sandbird, reż. Jigal Bursztyn, Izrael, 50 min; telewizyjny film dokumentalny o dzieciach w czasach Holokaustu; końcowe sekwencje dotyczą alija bet ³².

Illegal Immigration to Israel, reż. M. Idlis, Izrael, 17 min; dokumentalna opowieść o Szaulu Awigurze ³³, szefie Instytutu Imigracji B (Mossad le'Aliyah Bet).

1977

The Unafraid (inne tytuły: *The Voyage of the Unafraid; The Ship*), reż. Baruch Dienar, Meyer Levin, USA-Izrael, 35 min; film dokumentalny; opowieść o losach pasażerów statku „Unafraid” („Lo Tafhidenu”), swego rodzaju postscriptum do filmu *Illegals* (1948).

1978

B'riha: Flight to Security, reż. Arthur Zegart, USA, 30 min; dokumentalna opowieść o tajnym przetrucie Żydów ze wschodniej Europy w ramach Brichy.

1979

Last Sea / Ha'yam ha'acharon 1945-1948, reż. Chaim Guri, David Bergman, Jacques Ehrlich, Izrael, 84 min ³⁴; film dokumentalny o imigracji do *Erec Israel* w latach 1945-1948.

End of the Roads / Ketz hadrachim, reż. Jigal Bursztyn, Izrael, 82 min; telewizyjny film dokumentalny o żydowskich imigrantach do *Erec Israel* w pierwszych latach po II wojnie światowej (m.in. sekwencje dotyczące statku *alija bet* „The Unafraid”).

1981

Displaced Persons, reż. Jigal Bursztyn, Izrael, 50 min; film dokumentalny o szlakach żydowskich dipisów do Palestyny z licznymi odniesieniami do *alija bet*; angielskojęzyczna wersja filmu *Ketz hadrachim* ³⁵.

Pillar of Fire – A Television History of Israel's Rebirth (1896-1948) / Amud ha'esh, część 6: *Exodus 1945-1947*, reż. Michael Lev-Tov, Izrael; film dokumentalny o różnych formach imigracji Żydów do Palestyny; cała seria – 855 min (wersja w języku hebrajskim), 420 min (wersja w języku angielskim).

1989

Exodus, reż. Jean-Claude Dassier, Gilles Dellanoy, Francja, 55 min; film dokumentalny; losy uchodźców – pasażerów statku „Exodus 1947”;

1993

Dance Until the Morning. Chapters in the Zionist Cinema Industry, reż. Alan Rosenthal, Izrael, 50 min; film dokumentalny, odniesienia do *alija bet*.

1996

Exodus 1947 / Voyage of the Exodus, reż. Elizabeth Rodgers, Robby Henson, USA, 56 (60) min; film dokumentalny o sprawie „Exodusu 1947”; Silver Apple Award przyznana przez National Educational Media Network (USA).

1997

The Long Way Home, reż. Mark Jonathan Harris, USA, 120 min; film dokumentalny ukazujący losy żydowskich uchodźców z Europy w okresie od upadku

III Rzeszy do utworzenia Izraela, w tym m.in. sprawę „Exodusu 1947”, obozy na Cyprze; Oscar w kategorii najlepszego filmu dokumentalnego (1998 r.).

1998

The Danube Exodus, reż. Péter Forgács, Holandia, 67 min; film dokumentalny o grupie żydowskich uchodźców ze Słowacji i Austrii, którzy w lipcu 1939 r. podjęli próbę przedostania się Dunajem nad Morze Czarne, i stąd drogą morską do Palestyny; Srebrny Smok dla reżysera najlepszego filmu dokumentalnego na Krakowskim Festiwalu Filmowym (1999 r.), nagroda FIPRESCI (tamże).

In Our Own Hands, reż. Chuck Olin, USA, 85 min; dokumentalna opowieść o Brygadzie Żydowskiej, której żołnierze po wojnie współorganizowali *alija bet*.

2001

Kladovo – an Escape – Vienna – Palestine, reż. Alisa Douer, Austria; film dokumentalny, opowiada o zakończonej tragicznie próbie przedostania się zimą 1939/1940 r. około tysiąca żydowskich uchodźców z Austrii i Niemiec nad Morze Czarne, skąd na pokładzie statku mieli odpłynąć do Palestyny. Splot okoliczności (zamarznięcie Dunaju, trudności transportowe) zatrzymał uchodźców w Jugosławii. Po ataku Niemiec na to państwo w 1941 r., większość Żydów zginęła.

Struma / The Search for the Struma, reż. Simcha Jacobovici, Kanada-Wielka Brytania, 92 min; film dokumentalny o poszukiwaniu wraku „Strumy”, statek ten w lutym 1942 r. zatonął na Morzu Czarnym z kilkuset żydowskimi uchodźcami na pokładzie; w Wielkiej Brytanii film był prezentowany w ramach serii *Secret History* (Channel 4); nagroda publiczności na MFF w Portland (2002 r.).

Struma, reż. Radu Gabrea, Rumunia, 90 min; film dokumentalny o katastrofie statku „Struma”.

2002

Kedma / Kedma verso Oriente, reż. Amos Gitai, Izrael-Włochy-Francja, 100 min; wykonawcy: Andrei Kashkar, Helena Yaralova, Yussuf Abu Warda i inni; film fabularny, opowieść o grupie ocalańców z Holokaustu, pasażerach fikcyjnego statku *alija bet*, którzy w maju 1948 r. podjęli próbę przedostania się do powstającego Izraela. Film ukazuje walkę imigrantów najpierw z brytyjskim mandatariuszem, a następnie (po proklamowaniu Izraela) z wojskami koalicji arabskiej; nominacja do Złotej Palmy w Cannes (2002 r.), nagroda za najlepszy film na MFF w Bangkoku (2003 r.), nagroda krytyki na MFF w São Paulo (2002 r.).

Independence: Around the Film „Kedma”, a Film by Amos Gitai, reż. Toshi Fujiwara, Francja-Japonia-Izrael, 90 min; film dokumentalny o realizacji filmu *Kedma* (2002).

La dérive de l'Atlantique / Atlantic Drift/ Die Irrfahrt der Atlantic, reż. Michel Daëron, Francja-Izrael-Austria, 88 min; film dokumentalny o losach pasażerów statku *alija bet* „Atlantic” (październik – listopad 1940 r.), którzy w grudniu 1940 r. zostali deportowani przez brytyjskie władze mandatowe na Mauritius.

Le Grand Akshan, reż. Ron Goldman, Izrael, 58 min; film dokumentalny, którego punktem wyjścia jest katastrofa „Strumy”; na jej tle reżyser (potomek jednej z ofiar) przedstawia dramatyczne losy swej rodziny, której udało się uciec z Europy przed Holokaustem.

2003

Unlikely Heroes, reż. Richard Trank, USA, 120 min; film dokumentalny; jeden z epizodów opowiada o działalności Wilhelma R. Perla, współorganizatora *alija*

bet z Austrii po Anschlussie (Perl brał udział w przygotowaniu 11 morskich transportów *alija bet*).

2006

Salvador – The Ship of Shattered Hopes, reż. Nissim Mossek, Izrael, 70 min; film dokumentalny o losach statku *alija bet* „Salvador”, który w grudniu 1940 r. zatonął na Morzu Marmara wraz z większością pasażerów (zginęło ponad 200 osób).

The Darien Dilemma, reż. Erez Laufer, Izrael, 90 min; fabularyzowany dokument o tzw. sprawie „Dariena”; statek „Darien II” był własnością Instytutu Imigracji B, ale Hagana postanowiła go sprzedać służbom brytyjskim, licząc na to, że taktyczna współpraca z Brytyjczykami skłoni ich do zrewidowania polityki wobec Żydów. Do przekazania statku jednak nie doszło, gdyż sprzeciwiła się temu część działaczy Mossadu. „Darien II” pozostał na służbie *alija bet* i był ostatnim w czasie wojny transportem z nielegalnymi imigrantami, jaki dotarł do Palestyny (marzec 1941 r., około 790 uchodźców).

2007

Exodus: Il sogno di Ada, reż. Gianluigi Calderone, Włochy, 200 min; wykonawcy: Monica Guerritore, Thomas Trabacchi i inni; telewizyjny film fabularny; adaptacja wspomnień Ady Sereni (*I clandestini del mare. L'emigrazione ebraica in terra d'Israele dal 1945 al 1948*, Milano 1973), która po wojnie współorganizowała *alija bet* z Włoch.

¹ Z prac poświęconych tej problematyce można wymienić m.in.: E. Avriel, *Open the Gates! A Personal Story of „Illegal” Immigration to Israel*, London 1975; B. Habas, *The Gate Breakers*, New York-London 1963; Z.V. Hadari, *Second Exodus. The Full Story of Jewish Illegal Immigration to Palestine, 1945-1948*, London 1991; S. Horew, *Sefinot be-terem shahar. Sipuran shel sefinot ha'maapilim me „Vilus” ad „Kerav Emek Ayalon” (Dawning Ships. The Story of the Clandestine Immigration Ships From „Vilus” to „Ayalon Valley Battle”)*, Hefa 2004; J. and D. Kimche, *The Secret Roads. The „Illegal” Migration of a People, 1938-1948*, London 1954; F. Liebreich, *Britain's Naval and Political Reaction to the Illegal Immigration of Jews to Palestine, 1945-1948*, London-New York 2005; M. Naor, *Haapala. Clandestine Immigration 1931-1948*, Tel-Aviv 1987; D. Ofer, *Escaping the Holocaust. Illegal Immigration to the Land of Israel, 1939-1944*, New York-Oxford 1990; I. Zertal, *From Catastrophe to Power. Holocaust Survivors and the Emergence of Israel*, Berkeley-Los Angeles-London 1998. W języku polskim por. A. Patek, *Żydzi w drodze do Palestyny 1934-1944. Szkice z dziejów aliji bet*

– *nielegalnej imigracji żydowskiej*, Kraków 2009.

² Za M. Naor, *Haapala*, dz. cyt., s. 104-105; *Clandestine Immigration and Naval Museum, Ha'apala – Clandestine Immigration 1934-1948*, Haifa (brw) s. 2.

³ W obozach *displaced persons* (dipisów) w czerwcu 1947 r. przebywało około 208 000 Żydów, najwięcej w amerykańskiej strefie okupacyjnej Niemiec (125 7000), w Austrii (33 300), Włoszech (20 400) oraz w brytyjskiej strefie w Niemczech (13 600). The National Archives, London (dalej TNA). FO 371/61812/ E 5378/G. M.I.5, *Illegal Immigration Review No 1. Period 15 V – 15 VI 1947* (sprawozdanie z 17 VI 1947 r.).

⁴ Por. monografię A. Halamish, *The Exodus Affair. Holocaust Survivors and the Struggle for Palestine*, London 1998. Ponadto m.in. R. Gruber, *Destination Palestine: The Story of the Haganah Ship „Exodus 1947”*, New York 1948 (3rd ed.: *Exodus 1947. The Ship that Launched a Nation*, New York-London 2007); D.C. Holly, *Exodus 1947*, Boston 1969 (rev. edition, Annapolis 1995); G. Schwarberg, *Die letzte Fahrt der Exodus. Das Schiff das nicht ankommen sollte*, Göttingen 1988; H. Sie-

- becke, *Operation Oase. Die wahre Geschichte der „Exodus“*, München 1984.
- ⁵ *The Holocaust, Israel, and the Jews. Motion Pictures in the National Archives*, compiled by Ch. L. Gellert, Washington 1989, s. 65-69.
- ⁶ Tamże, s. 68.
- ⁷ W czasie realizacji filmu Torres prowadziła dziennik opublikowany w 2004 r. T. Torres, *Unerschrocken. Auf dem Weg nach Palästina Tereska Torres' Filmtagebuch von 1947*, red. R. Loewy na zlecenie Jüdischen Museums Berlin, Köln-Berlin 2004.
- ⁸ Ekipa przebywała w Polsce 16 dni. Tamże, s. 40-45. Warto w tym kontekście wspomnieć o innym polonikum – zrealizowanym w 1933 r. w Palestynie przez Aleksandra Forda filmie *Sabra*. Film ten wprawdzie nie dotyczy *alija bet*, ale jest prekursorskim obrazem życia imigrantów w nowej-starej ojczyźnie, a jedna z jego sekwencji ukazuje podróż statkiem do Ziemi Obiecanej.
- ⁹ TNA. WO 275/87 (s. 129-132), *Report on the transshipment from the Lo-Tafkhidunu, 29 XII 1947*.
- ¹⁰ Premierę filmu odnotowały m.in. „The Hollywood Reporter” (2 VII 1948), „The New York Times” (4 i 15 VII 1948), „Variety” (7 VII 1948), „New York Herald Tribune” (15 VII 1948). Zob. *The Illegals / Lo Tafhidenu* w: Fritz Bauer Institut Studien- und Dokumentationszentrum zur Geschichte und Wirkung des Holocaust (Frankfurt am Main). Cinematography of the Holocaust (<http://www.cine-holocaust.de>).
- ¹¹ Tamże.
- ¹² Cykl ten jest uznawany za jedno z najważniejszych przedsięwzięć izraelskiej telewizji. Ukazał się także, w postaci skróconej, w wersji angielskojęzycznej. W. Goodman, „*Pillar of Fire*”, *One History of Israel*, „The New York Times”, 5 XII 1988 (<http://query.nytimes.com>); *Pillar of Fire (documentary)* w: Wikipedia, the free encyclopedia [http://en.wikipedia.org/wiki/Pillar_of_Fire_\(documentary\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Pillar_of_Fire_(documentary)).
- ¹³ Szerzej zob. m.in. D. Frantz, C. Collins, *Death on the Black Sea. The Untold Story of the Struma and World War II's Holocaust at Sea*, New York 2003; T. Carmely, *The Real Story of „Struma” or Breaking Down a 60 Years Old Conspiracy of Silence*, Haifa 2002 (powielony wydruk komputerowy, m.in. w zbiorach Jewish and National Library w Jerozolimie); tamże dalsza bibliografia. Spośród opracowań dostępnych w Internecie por. blok materiałów zawierający relacje, materiały prasowe i artykuły: red. U. Friedberg-Valureanu, *Struma Tragedy* (http://www.al-pas.net/uli/struma/struma_en.gl.ht).
- ¹⁴ The National Center For Jewish Film. *The Struma* (<http://www.brandeis.edu/jewishfilm/Catalogue/films/struma.html>).
- ¹⁵ D. Frantz, C. Collins, dz. cyt., s. 5-10, 112-120, 258-290.
- ¹⁶ Na listach ofiar „Strumy” znaleźć można dwie osoby noszące nazwisko Jacobovici, por. E. Ofir, *With No Way Out. The Story of the Struma. Documents and Testimonies*, Cluj-Napoca 2003, s. 323-346; D. Frantz, C. Collins, dz. cyt., s. 301-335. Także w Internecie: *Struma's people* (<http://www.al-pas.net/uli/struma/Victimele.htm>). O reżyserze: R. Blum, *The Cross He Bears*, „The Jerusalem Post”, 22 III 2007 (skrót artykułu dostępny także w wersji online).
- ¹⁷ Le Grand Akshan w: The Jewish Channel (<http://www.tjctv.com/movies/le-grand-akshan/>).
- ¹⁸ Por. <http://www.exodus1947.com>.
- ¹⁹ Powieść ukazała się w 1958 r. nakładem nowojorskiego wydawnictwa Doubleday and Company.
- ²⁰ Ukazała się m.in. w języku niemieckim, francuskim, hiszpańskim, włoskim i rosyjskim.
- ²¹ Leon Uris (1924-2003) zdobył w Stanach Zjednoczonych, gdzie tworzył, dużą popularność. Wśród jego utworów wymienić można m.in. powieść wojenną *Battle Cry* (1953), *Mila 18* (1960) o powstaniu w getcie warszawskim oraz *Armageddon* (1964) o berlińskim moście powietrznym (1948 r.). *Encyclopaedia Judaica*, 4th ed., vol. 16, Jerusalem 1978, s. 10; K.S. Cain, *Leon Uris. A Critical Companion*, Westport, Conn.-London 1998.
- ²² Przykładowe recenzje: B. Crowther, *A Long „Exodus”*. *3½ Hour Film Based on Uris' Novel Opens*, „The New York Times”, 16 XII 1960; P. Baker, *Exodus*, „Films and Filming” (London), vol. 7, nr 9, June 1961.
- ²³ Cyt. za R. Owendale, *The Origins of the Arab-Israeli Wars*, 3rd ed., London-New York 1994, s. 194.
- ²⁴ L. Halliwell, *Halliwell's Film Guide*, 7th ed., London-Glasgow-Toronto-Sydney-Auckland 1989, s. 326.
- ²⁵ B. Crowther, *A Long „Exodus”*.
- ²⁶ Cyt. za: B. Crowther, *Movie Study of Jewish-British Strife in Palestine*, „*Sword in the Desert*”, at *Criterion*, „The New York Times”, 25 VIII 1949.
- ²⁷ Wielka Brytania istotnie podczas tej wojny nieformalnie kibicowała stronie arabskiej. Wizerunek Anglii jako sojusznika Arabów odnaleźć można m.in. w zrealizowanym w Izraelu fabu-

laryzowanym filmie Józefa Lejtesa pt. *Ein breira* (*Bez wyboru*, inny tytuł *Song of the Negev*, 1949). Kontekst historyczny: A. Patek, *Wielka Brytania wobec Izraela w okresie pierwszej wojny arabsko-izraelskiej maj 1948 – stycznia 1949*, Kraków 2002, s. 87-97 (część: *Antybrytyjska kampania propagandowa w USA*).

²⁸ Por. S. Holden, *War-Wearry Immigrants Facing Another War*, „The New York Times”, 7 II 2003; H. Brown, *Cine file*, The Jerusalem Post”, 7 II 2003; teźe, *Doing it his way*, „The Jerusalem Post”, 23 VIII 2002.

²⁹ Opracowano na podstawie m.in. bazy danych Fritz Bauer Institut Studien- und Dokumentationszentrum zur Geschichte und Wirkung des Holocaust (<http://www.cine-holocaust.de>), The Internet Movie Database (<http://us.imdb.com>) oraz *The Holocaust, Israel, and the Jews. Motion Pictures in the National Archives*.

³⁰ Według Fritz Bauer Institut film trwa 53 minuty.

³¹ Film został zrealizowany w języku hebrajskim. Tytułu oryginalnego nie udało się ustalić. Tytuł w języku angielskim (*Illegal Ships* albo *Illegal Immigrants' Ships*) jest propozycją reżysera. Informacje J. Bursztyna udzielone autorowi 8 V 2010 r. Inny tytuł (*Illegal Immigrant's Ships*) w cytowanej bazie danych Fritz Bauer Institut.

³² Informacja reżysera J. Bursztyna udzielona autorowi 8 V 2010 r.

³³ Szaul Awigur (pierwotnie Meiwor, 1899-1978) urodził się w Dyneburgu w Inflantach. Nazwisko Awigur (hebr. „Ojciec Gura”) przyjął, by uczcić pamięć syna, który zginął w wieku 17 lat w lipcu 1948 r., w czasie wojny o niepodległość Izraela.

³⁴ Według The Internet Movie Database czas trwania filmu wynosi 100 minut.

³⁵ Według informacji uzyskanych od reżysera, wersja w języku hebrajskim trwa 90 minut, a w angielskim – 58 minut. Prace nad obydwu wersjami trwały w latach 1977-1979.

Exodus, reż. Otto Preminger (1960)